अथ संज्ञाप्रकरणम्

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते।।

संस्कृतव्याख्या-

यां चिन्तयन्तो गतिमाश्रयन्ते ब्रह्मादयस्स्थावरजङ्गमाश्च।
वागर्थभावां श्रुतिगीयमानान्नमो वयन्तां शिवशक्तिरूपाम्।।

विघ्नध्वंसपूर्वकग्रन्थसमाप्तये तत्प्रचारप्रतिष्ठापनादिकामनया च मनसाप्याचर्य्यमाणं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नन् चिकीर्षितञ्च विषयं स्थापयन् ग्रन्थादौ नमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति **मुनित्रयमित्यादि।**

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी मया (भट्टोजिदीक्षितेन)विरच्यत इत्यन्वयः।

त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य इति त्रयम्, मुनीनां त्रयम् इति मुनित्रयम् त्रयाणां (पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनाम्) समुदायं नमस्कृत्य = नमस्कारं कृत्वा, तदुक्तीः तस्य = मुनित्रयस्य, उक्तयः = सूत्रवार्तिकभाष्यग्रन्थरूपवाक्यावलयः, ताः, परिभाव्य = सम्यग् विचार्य आलोच्य वा, इयम् = प्रत्यक्षतोऽसन्निकृष्टाऽपि करिष्यमाणा अपि कौमुदी, बुद्ध्या सन्निकृष्टा, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी= व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तेषाम्, व्याकरणमधीयानानां ज्ञातॄणां वा सिद्धान्ताः = निर्णीतनिर्णयाः, एते शब्दाः साधव इति निश्चितार्थाः ये वैयाकरणसिद्धान्ताः, तेषां कौमुदी इव कौमुदी= प्रकाशिका, निर्दुष्टसकल-जनाह्लादकत्वेन साम्याद् कौमुदी इवेयं (वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी) मया= भट्टोजिदीक्षितेन विरच्यते= क्रियत इति।

अयम्भावः-

मया भट्टोजिदीक्षितेन व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकपाणिनिकात्यायन-पतञ्जलीति मुनित्रयाचार्यसमुदायं नमस्कृत्य सूत्रवार्तिकतद्भाष्यरूपाणि तद्वचनानि सम्यग् विचार्य (परिशील्य) व्याकरणविदुषां व्याकरणविषयका ये सिद्धान्ताः = निर्णीतनिर्णयास्तेषां कौमुदी इव प्रकाशिका इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यत=गुणाधानेनोपस्क्रियत इति।

अत्रेदन्नाशङ्कनीयं यत् ''स्वयंभुवे नमस्कृत्य'' इत्यादौ यथा चतुर्थी तथा ''मुनित्रयं नमस्कृत्य'' इत्यत्रापि चतुर्थी कथन्न भवतीति- **कारकविभक्तेर्बलवत्वात्** मुनित्रयं नमस्कृत्य इत्यत्र **उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी**

इत्यनया परिभाषया नमस्कृत्य क्रियां प्रति मुनित्रय इत्यस्य कर्मसंज्ञया द्वितीयाया: कारकविभक्तित्वेन नम:पदप्रयोगे विधानादुपपदविभक्ते: चतुर्थ्यपेक्षया बलवत्वात् ''नमस्करोति देवान्'' इतिवत् द्वितीयैव युक्ता। किञ्च **स्वयम्भुवे नमस्कृत्य** इत्यादाविव चतुर्थी इत्यपि न वक्यव्यम्- उभयोस्तात्पर्यभेदात्। **स्वयंभुवे नमस्कृत्य** इत्यत्र तु स्वयंभुवम् अनुकूलयितुम् इत्यर्थविवक्षायां ''**क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन:**'' २.३.१४। इति सूत्रेण चतुर्थी, न सात्र विवक्षितेति भाव:। किञ्च जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे ''नमस्कृत्य'' इत्यस्य नम: पदस्यैकदेशत्वेन निरर्थकत्वात् **अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्** इति परिभाषया निरर्थकस्य अग्रहणात् स्वतन्त्रस्य नम: इति पदस्यैव सार्थकत्वेन तद्योग एव चतुर्थ्या: युक्तत्वात् ''**हरये नम:**'' इत्यादावेव चतुर्थी उचिता न तु 'मुनित्रयं नमस्कृत्य इत्यादाविति।

अनादर: परिभव: परिभावस्तिरस्क्रिया इति कोशबलात् ''परिभाव्य'' इत्यस्य तिरस्कारार्थकत्वे कथं विचारार्थकत्वमित्यपि न वाच्यं, **परौ भुवोऽवज्ञाने** इति सूत्रे **परौ** भुव: इत्यस्य अवज्ञान इति विशेषणात् तिरस्कारार्थकत्वेऽपि विचारार्थकत्वे स्वीकारे न किमपि बाधकम्, किञ्च तिरस्कारार्थकत्वेऽपि तदुक्ती: इत्यत्र तत्पदेन प्राचाम्= मुनित्रयपूर्वाचार्याणाम् उक्ती: तिरस्कृत्य इत्यर्थो वाच्य:। एतेन प्राचीनग्रन्थैरस्य व्याकरणस्य अगतार्थता समूलत्वञ्चापि ध्वन्यत इति।

इत्थमनेन वैयाकरणसिद्धान्ता: प्रतिपाद्यत्वेनास्य **ग्रन्थस्य विषय:**, अनायासेन तज्ज्ञानं **प्रयोजनम्,** तस्य ग्रन्थस्य च **जन्यजनकभाव: प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो** वा **सम्बन्ध:** वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारी इत्यनुबन्धचतुष्टयमपि सूचितम्।।

अथ सञ्ज्ञाप्रकरणम्

अइउण् १. ऋलृक् २. ए ओङ् ३. ऐ औ च् ४. ह य व र ट् ५. लण् ६. ञ म ङ ण न म् ७. झ भ ञ् ८. घ ढ ध ष् ९. ज ब ग ड द श् १०. ख फ छ ठ थ च ट त व् ११ क प य् १२ श ष स र् १३. हल् १४.

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि। एषामन्त्या इत:। लण्सूत्रेऽकारश्च। हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ:।

इति= उपरिनिर्दिष्टानि अइउण् इत्यादीनि सूत्राणि अल्पाक्षरासन्दिग्धसारवद्विश्वतोमुखानि अस्तोभमनवद्यानि च माहेश्वराणि= महेश्वरात् = शिवप्रसादात् आगतानि=प्राप्तानि सन्ति, एतानि अण्आदिसंज्ञाप्रयोजकानि। एषाम् = चतुर्दशसंख्याकानामपि सूत्राणाम् अन्त्या:= अन्ते भवा: अन्तिमा वर्णा इत: = इत्संज्ञका: सन्ति, किञ्च लण् सूत्रस्थो मध्यमो वर्ण: अकारश्चापि इत्संज्ञक:। **अन्त्यभिन्नत्वादस्य पृथगुक्ति:।**

अइउण् इत्यत: ऐऔच् पर्यन्तम् अच्वर्णानामेकत्र पाठात् हयवरट् इत्यादौ अकारपाठ उच्चारणार्थ एव, नाचं विना व्यञ्जनस्योच्चारणस्य सम्भवात्। नहि तस्य हल्प्रत्याहारे ग्रहणम्, न तु लणसूत्र इव प्रयोजनार्थ इति तात्पर्यम्।

इदं माहेश्वरसूत्रम् **आदिरन्त्येन सहेता** इति सूत्रेण सह एकवाक्यतया अणादिप्रत्याहारसंज्ञया वर्णबोधकत्वात् संज्ञासूत्रं स्वीक्रियते। किञ्च उप इन्द्र इत्यादौ **आदगुण** इति सूत्रेण गुणे उपेन्द्र इव 'अ इ उ ण्' इत्यादौ संहिताया अविवक्षितत्वात् सन्धिर्न भवति। चादिगणे अकारादीनां पाठात् **चादयोऽसत्वे** इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति** सूत्रेण प्रकृतिभावेनापि न सन्धि:। किञ्च छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति, छन्द सु दृष्टानुविधिर्भवति तस्मात् यथावत्प्रोक्तानि एवं सूत्राणि स्मर्यन्त इति कृत्वापि न सन्धिरिति बोध्यम्।

(क) हलन्त्यम् १.३.३ हल् इति सूत्रेऽन्त्यमित् स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- पाणिनेरष्टाध्याय्यां **हलन्त्यम्** इत्येकमेव सूत्रं वर्तते परं भट्टोजिदीक्षितेन अस्य सूत्रस्य द्विरावृत्ति: कृता, द्विरावृत्तौ प्रथमम् इदं सूत्रं वर्तते। हलन्त्यम् इति प्रथमान्तमेकपदात्मकं सूत्रम्। हलि अन्त्यं हलन्त्यम्

इत्यर्थे **सप्तमी शौण्डैः** इत्यस्य सूत्रस्य योगविभागात् सप्तम्यन्तं सुबतेन सह समस्यते इत्यर्थे सप्तमीतत्पुरुषसमासः अथवा **सह सुपा** इति सूत्रेण केवल समासोऽत्र बोध्यः। एतेन हल् इति चतुर्दशात्मके सूत्रेऽन्त्यम् = अन्तिमो वर्णो लकार इत्संज्ञक इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अनेन सूत्रेण प्रथमं लकारस्येत्संज्ञायाम् **आदिरन्त्येन सहेता** सूत्रार्थसापेक्षस्य इत्संज्ञकस्य वर्णस्य ज्ञानं भवति तेन इत्संज्ञकेन हल्प्रत्याहारस्य ज्ञानं जायते तदनु द्वितीयेन **हलन्त्यम्** इति सूत्रेण उपदेशेऽन्त्यवर्णस्य इत्संज्ञा क्रियते। एतत्सूत्राभावे इत् ज्ञानं विना **आदिरन्त्येन सहेता** सूत्रस्यार्थबोधाभावात् न हलज्ञानं सम्भवं, तं विना द्वितीयस्य हलन्त्यम् इति सूत्रस्य अर्थज्ञानं न सम्भवम्। एवमुभयोः **परस्परापेक्षत्वात्** अन्योन्याश्रयदोषः समापतति तद्दोषवारणाय प्रथमं हलन्त्यम् इत्यस्यावृत्तिरावश्यकी। तस्मात् तत्प्रथमं सूत्रं भट्टोजिदीक्षितेनात्र प्रतिज्ञापितमिति।

आदिरन्त्येन सहेता १.१.७२ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। इति हल्संज्ञायाम्।

संस्कृतव्याख्या- इत्संज्ञया किमिति जिज्ञासायाम् इदं सूत्रं निरूप्यते **आदिरन्त्येनेत्यादि।** इदं प्रत्याहारसंज्ञाबोधकं सूत्रम्। आदिः अन्त्येन सह इता इति सूत्रस्य पदविभागः। यस्मात् पूर्वो नास्ति स आदिरिति प्रथमान्तं पदम्, अन्ते भव अन्त्यः तेन अन्त्येन इति तृतीयान्तं पदम्- अन्तिमेन वर्णेन इत्यर्थः। सह इत्यव्ययपदम् इता इति इत् पदस्य तृतीयैकवचनान्तम्। **स्वं स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति** सूत्रात् स्वम् इति पदमनुर्वते तस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य अन्वयः क्रियते। इहाद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते। इत्थम्- अन्तिमेन इत्संज्ञकेन वर्णेन सह आदिवर्णः स्वस्य मध्यगानाञ्च वर्णानां बोधको भवतीति सूत्रार्थः। अत्र आदिशब्दः आदिसदृशबोधकः, एवमेवान्त्यशब्दोऽन्त्यसदृशबोधकः तथाहि-इकोयणचि इत्यादौ इक् इत्यत्र अन्त्य इत्संज्ञको वर्णः ककारः तत्सदृशान्त्यवर्णो माहेश्वरसूत्रे ॠलृक् इत्यस्य ककारः, अत्र आदिवर्ण अकारः तत्सदृश आदिवर्णः अइउण् इत्यस्य इकारः इत्थम् अन्त्येत्संज्ञकेन सह आदि वर्ण ''इक्'' इति मध्यगानाम् उ ॠ लृ इत्येतेषां, स्वस्य इकारस्य च बोधको भवतीति तात्पर्यम्। स्व पदेनात्र आदेरेव ग्रहणन्नान्त्यस्य अन्त्येन इत्यत्र अप्रधाने तृतीयाविभक्ति सत्वात्, प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययत्वादिति बोध्यम्। इत्थमत्र आद्यन्ताभ्याम् अवयवाभ्याम् अवयवीसमुदाय आक्षिप्यते तस्य चैकत्र लक्ष्ये प्रयोगाभावात् इक् इति प्रत्याहारसंज्ञा प्रत्येकमवयवेषु अवतरन्ती मध्यगेषु विश्राम्यति इति। एवमेवान्येऽपि प्रत्याहाराः क्रियन्त इति।

(ख) हलन्त्यम् १.३.३ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्।

उपदेश आद्योच्चारणम्। ततोऽण् अच् इत्यादिसंज्ञा सिद्धौ।

संस्कृतव्याख्या- हल्प्रत्याहारे जाते तस्य किं कार्यमिति चेत् प्रतिपादयितुं- द्वितीयं सूत्रं विवेचयति **हलन्त्यमिति।** अत्र पदद्वयम्, हल् इति प्रथमान्तम्, अन्त्यम् इति च प्रथमान्तम्। अन्त्यम् इति नपुंसकलिङ्गसमानाधिकरण्यात् हल् इति नपुंसकलिङ्गेऽत्र बोध्यम्।

अत्र सूत्रे समासो न अपितु पृथक् पृथक् स्वतन्त्रं प्रथमान्तमेव पदम् यतोहि समासे अन्त्यपदस्य उपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपातापत्तिः स्यात्। अतो यत्र समासे तदभावे वा विशेषाभावः तत्र कर्मधारययोग्यपदानां समासाभाव इति सूत्रकारस्य शैली दृष्टत्वात् नात्र समास इति। अत्र सूत्रे **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** इति सूत्रात् उपदेशे इत्यस्य इत् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन उपदेशावस्थायां विद्यमानो अन्त्यं हल् इत्संज्ञको भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। **उपदेशो नाम** धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशागमा इति।

कस्तावदुपदेश इति चेदाह- **उपदेश आद्योच्चारणम्** इति। उपशब्द आद्यर्थकः दिश्धातोरुच्चारणक्रियार्थः उप उपसर्गपूर्वकात् दिश्धातो भावे घञ्प्रत्ययेन **उपदेशनम्** आद्योच्चारणम् इत्यर्थः। कस्य आद्योच्चारणमिति चेत् सन्निहिताचार्याणां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां, किं वाद्यप्रवर्तकत्वेन शिवोदिष्टम् **आद्योच्चरणमिति।** ततो =हलन्त्यम्

इति सूत्रेण हल्वर्णानाम् इत्संज्ञानन्तरम्- **आदिरन्त्येन सहेता** इति सूत्रेण अण् अच् इत्यादि प्रत्याहारसिद्धौ अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते।

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १.३.२ उपदेशेऽजनुनासिकोऽजित्सञ्ज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। लण् सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः सञ्ज्ञा। प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् 'अनुनासिक' इत्यादिनिर्देशात् न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते। आदिरन्त्येन (सू.२) इत्येतत्सूत्रेण कृताः सञ्ज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते।

संस्कृतव्याख्या- पूर्वं लण् सूत्रेऽकारश्चेत्संज्ञक इति प्रतिज्ञातम्, तस्य अकारस्य अन्त्यभिन्नत्वात् हल्त्वाभावाच्च **हलन्त्यम्** इति सूत्रेणेत्संज्ञायाम् अप्राप्तायां तत्प्रापकं सूत्रं विवेचयन्नाह- **उपदेशेऽजित्यादिः।**

सूत्रेऽस्मिन् उपदेशे अज् अनुनासिक इत् इति पदविभागः। उपदेशे इति सप्तम्यन्तं पदम्, अज् इति अनुनासिक इति इत् इति चेति प्रथमान्तं पदम्। एतेन उपदेशावस्थायाम् अनुनासिकोऽच् इत्संज्ञको भवतीति सूत्रार्थः। लण् इत्यादौ उपदेशावस्थायाम् अनुनासिकत्वेन निर्दिष्टाभावात् कथमनेन इत्संज्ञा, किञ्च मुखेन नासिकया सह उच्चार्यमाणस्य इत्संज्ञा शास्त्रकारेण स्वीकृता केचन मुखेनोच्चारितानां तर्हि कथमिदानीन्तनैरवगन्तुं शक्यमिति जिज्ञासायां कथयति मूले- **प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया** इति। अस्यायम्भावः प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषान्ते पाणिनिशिष्या अनुनासिकविषये प्रतिज्ञया व्यवह्रियन्ते। प्रतिज्ञाधारश्च यत्रेत्संज्ञायाः प्रयोजनं, शास्त्रकृता वा यत्र निर्दिष्टं तत्र इत्संज्ञा बोध्या इति। एतेन लण् सूत्रस्थ अकारेण ''र'' प्रत्याहारप्रयोजनम् उद्दिश्य तस्येत्संज्ञेति ज्ञायते। एवमेव सर्वत्र बोध्यमिति। तदेव प्रयोजनं कथयन्नाह मूले- **लण् सूत्रस्थावर्णेनेत्यादिरिति।**

मूले र प्रत्याहारः रेफो रलयोः संज्ञा इत्युक्ते तयोर्मध्ये टकारस्यापि सत्वात्कथमिदं कथनमुचितमिति जिज्ञासायां कथयति- **प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति।** प्रत्याहारेषु अजादिसंज्ञासु मध्यस्थितानामपि इत्संज्ञकवर्णानां ग्रहणं न भवतीति। प्रत्याहारे इत्संज्ञकवर्णानामग्रहणे किं प्रमाणमिति चेत्कथयति- **अनुनासिक** इत्यादिनिर्देश एव प्रमाणम्। तथाहि यदि प्रत्याहारे इत्संज्ञकानां ग्रहणं स्यात्तदा अच्प्रत्याहारे ककारस्य पाठात् मुखनासिकावचनोऽनुनासिक इत्यादौ ककारात् अव्यवहितपूर्वस्मिन् इक्प्रत्याहारस्य इकारस्य विद्यमानात् **इको यणचि** इति सूत्रेण यणादेशः स्यात् ततश्च **'लोपो व्योर्वलि'** इति सूत्रेण वल्प्रत्याहारेऽपि ककारस्य सत्वात् यकारस्य लोपे **अनुनास्क** इति स्यात् तन्न दृश्यते, एवमेवान्यत्र तृषिमृषिकृषेः **काश्यपस्य** इत्यादावपि तन्निमित्तकस्य कार्यस्य अभावात् प्रत्याहारेषु इतां ग्रहणन्न भवतीति विज्ञायते।

प्रत्याहारशब्दस्य अप्रसिद्धत्वात् कोऽयं प्रत्याहार इति बोधयितुमाह मूले **आदिरन्त्येन इत्येतत्सूत्रेणत्यादि।** प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तिबलात् **आदिरन्त्येन सहेता इत्यनेन** अच् इत्यादौ वर्णानां संक्षेपकरणात् कृता संज्ञा प्रत्याहार इति शब्देन प्रयुज्यत इति तात्पर्यम्।

इत्थं वर्णसमाम्नाये इत्संज्ञकेन विधीयमानाः प्रत्याहाराः चतुश्चत्वारिंशत् संख्याकाः सन्ति। तद्यथा-

१. अइउण् सूत्रस्थ णकारेण **एक** अण् (१)

२. ऋलृक् सूत्रस्थ ककारेण **त्रयः** अ क् इक् उक् (०३)

३. ए ओङ् इति ङकारेण **एकः** एङ् (१)

४. ऐ औच् सूत्रस्थचकारेण **चत्वारः** - अच् इच् एच् ऐच् (४)

५. हयवरट् सूत्रस्थटकारेण **एकः** अट् (१)

६. लण् इति सूत्रस्थ णकारेण **त्रयः** अण् इण् यण् (३)

७. ञमङणनम् इति सूत्रस्य मकारेण **चत्वारः** अम् यम् ञम् ङम् (४)

८. झभञ् इति सूत्रस्थ ञकारेण **एक** यञ् (१)

९. घढधष् इति सूत्रस्थ षकारेण **द्वौ** झष् भष् (२)

१०. ज ब गड द श् सूत्रस्थ शकारेण **षट्** - अश् हश् वश् झश् जश् वश् (०६)

११. ख फ छ ठ थ च ट त व् सूत्रस्थवकारेण **एकः** छव् (१)

१२. कपय् इति सूत्रस्थ यकारेण **पञ्च**- यय् मय् झय् खय् चय् (०५)

१३. श ष स र् सूत्रस्थ रेफेण **पञ्च** - यर् झर् खर् चर् शर् (५)

१४. हल्सूत्रस्थलकारेण **षट्**- अल् हल् वल् रल् शल् शल् (०६)

१५. लण्सूत्रस्थअकारेण **एक** - र (१)

इत्थम्- १+३+१+४+१+३+४+१+२+०६+१+५+५+६+१ =४४

ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः १.२.२७ उश्च ऊश्च ऊ३ श्च वः। वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् स्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा।

संस्कृतव्याख्या- अचो भेदान् निरूपयन् तेषां ह्रस्वादिसंज्ञा विधीयतेऽनेन सूत्रेण। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। ऊकाल इति प्रथमान्तम्, अच् इति प्रथमान्तं ह्रस्वदीर्घप्लुत इति प्रथमान्तम्। सूत्रे ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्चेत्यर्थे समहारद्वन्द्वसमासः। समाहारद्वन्द्वसमासस्य नपुंसकलिङ्गे एकवचने प्रयोगात् अत्र पुंस्त्वं सौत्रत्वात् बोध्यम्, अथवा इतरेतरयोगद्वन्द्वस्वीकारे एकवचनम् आर्षमिति। **ऊकाल इति** उश्च ऊश्च ऊ३श्च इत्यर्थे प्रथमाबहुवचने वः, तेषां वाम् इति, वां काल ऊकालः इति फलितार्थकथनमात्रम्। विग्रहस्तु ऊकाल इव कालो यस्य इत्यर्थे **''सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः''** इति वार्तिकेन बहुव्रीहिसमासे उत्तरपदस्य द्वितीयकालशब्दस्य लोपे ऊकाल इति। अत्र ऊकाले उ ऊ ऊ ३ इति त्रिविधोकारस्य सत्वात् ह्रस्व दीर्घ प्लुतः इति विधेयपदस्यापि समानसंख्याकत्वात् यथासंख्यमन्वयो भवति। इत्थम्- एकमात्रिक-उकारस्य, द्विमात्रिकस्य ऊकारस्य त्रिमात्रिकस्य ऊ ३ कारस्य उच्चारणकाल इव कालो यस्य अचः तस्य क्रमशः ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

स ह्रस्वः दीर्घः प्लुतश्च अच् प्रत्येकम् उदात्तादिभेदेन अर्थात् उदात्तत्वेन अनुदात्तत्वेन स्वरितत्त्वेन च धर्मविशेषेण त्रिप्रकारको भवतीति।

उच्चैरुदात्तः १.२.२९ ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसञ्ज्ञः स्यात्। आ ये।

संस्कृतव्याख्या- संज्ञासूत्रमिदम्। पदद्वयमत्र वर्तते। उच्चैः इत्यव्ययपदम् उदात्त इति प्रथमान्तम्। अत्र ऊकालोऽज्झ्स्वेत्यादिना अचोऽनुवृत्तिर्भवति। उच्चैः इत्यस्य ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः स च अधिकरणार्थप्रधानः। एतेन उच्चारणस्थानानां कण्ठताल्वादिसमानभागानाम् ऊर्ध्वभागे निष्पन्नोऽच् उदात्तसंज्ञको भवतीति।

वृत्तौ सभागेषु इति ताल्वादीनां सावयवत्वकथनम् ऊर्ध्वभागे इत्यस्य उपपादनार्थम्। सूत्रोदाहरणं प्रस्तौति- आ ये इत्यत्र अच् उदात्त इति।

नीचैरनुदात्तः १.२.३०१ स्पष्टम्। अर्वाङ्।

संस्कृतव्याख्या- नीचैः अनुदात्त इति सूत्रस्य पदविभागः। पूर्वरीत्या ताल्वादिषु सभागेषु निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञको भवति इति बोधनाय वृत्तौ कथयति **स्पष्टमिति**। यथा- अर्वाङ् इत्यत्र आद्य अकार अनुदात्त इति।

समाहारः स्वरितः १.२.३१ उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- स्वरितसंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। द्विपदात्मकम् एतत्। समाहार: इति प्रथमान्तं, स्वरित इति च प्रथमान्तं पदम्। **समाह्रियन्ते यस्मिन्** अथवा **समाहरणं समाहार** इति। स्वरविशेष: सञ्जातोऽस्य स स्वरित इति। ऊकालेत्यादिसूत्रात् अच: इति, पूर्वसूत्राभ्याम् उदात्त-अनुदात्त इति चानुवर्तते एतेन उदात्त: अनुदात्तश्च अच् अर्थात् उदात्तत्वअनुदात्तत्वधर्मौ यस्मिन् अच्वर्णे समानरूपेण स्यातां स अच् स्वरितसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थ: सङ्गच्छते। तत्फलितमाह सूत्र वृत्तौ **उदात्तत्वादिरिति।** यथा- **क्व** वोश्वा': इत्यत्र अकार स्वरित इति।

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् १.२.३२ ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्। स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम्। उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम्। तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम्। अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा। क्व' वोऽश्वा':, रथा॑नां न येऽरा: शतच'क्रं योऽह्'य' इत्यादिष्वनुदात्तश्रुतिः। अग्निमीले पुरोहितम् इत्यादावुदात्तश्रुतिः।

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा।

संस्कृतव्याख्या- उदात्तत्वस्य अनुदात्तत्वस्य चैकस्मिन्नपि मेलने उभयो: समावेश: कस्मिन्भागे भवतीति जिज्ञासायां सूत्रमिदं प्रवर्तते- **तस्यादितेत्यादि।** तस्य = स्वरितस्य आदित: पूर्वभागे, अर्धह्रस्वम् उदात्त इत्यर्थ:। परिशेषात् उत्तरभागेऽर्धह्रस्वम् अनुदात्तमिति बोध्यम्। एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न स्यादित्याशङ्कायां कथयति मूले **ह्रस्व ग्रहणमतन्त्रमिति।** अतन्त्रन्नाम अविवक्षितम्। अत्रायम्भाव: सूत्रे ह्रस्वग्रहणस्य अविवक्षास्वीकारे दीर्घस्वरितेऽप्यर्धभाग: उदात्त: उत्तरार्धभागश्चानुदात्त: स्यात् यतोहि दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागे अनुदात्तत्वं दृश्यत इति। **अग्निमील** इत्यत्र तु अनुदात्तभागस्य उदात्तस्वरपरत्वं दृश्यते। अन्यत्र अर्थात् उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तपरकत्वाभावे च उदात्तश्रुतिरेवेति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये प्रसिद्धा। तद्यथा- **क्व वोश्वा'** इत्यादौ इति।

इत्थम् अच् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविध: प्रत्येकम् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन त्रिधासत्वे नवविध:। स नवविधोऽपि अच् अनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विविधत्वात् **अष्टादशविध** इति।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १.२.८

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसञ्ज्ञः स्यात्।

तदित्थम् अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकम् अष्टादशभेदाः।

लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात्।

संस्कृतव्याख्या- अनुनासिकसंज्ञाबोधयितुं सूत्रमिदमुपस्थापयति **मुखेत्यादि।** सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। मुखनासिकावचन इत्येकं प्रथमान्तं पदम्, अनुनासिक इति प्रथमान्तं द्वितीयं पदम्। अत्र **उच्यतेऽसौ इति** वचन:। मुखसहिता नासिका इति मुखनासिका, शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोप: तया वचन: (उच्चरितो वर्ण:) मुखनासिकावचन: अनुनासिकसंज्ञको भवतीति। **इत्थम्** मुखसहितनासिकया उच्चर्य्यमाणस्य वर्णस्य अनुनासिकसंज्ञा भवतीति सूत्रस्य तात्पर्यम्। मुखनासिका इत्यत्र मुखं च नासिका चेति द्वन्द्वसमासो नोचित:, तथात्वे **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गनाम्** इति समाहारद्वन्द्वनियमात् तस्य नंपुसकत्वे **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** इति सूत्रेण ह्रस्वे मुखनासिकवचन इत्यापत्ति: स्यात्।

अनुनासिकाननुनासिकत्वे अष्टादश भेदा: किं सर्वेषामचां भवति इत्याकारिकमाशङ्कायाम्- कथयति मूले **तदित्थमित्यादि:।** अ इ उ ऋ इत्येतेषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादशभेदा भवन्ति, लृ वर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुत भेदेन द्वादश भेदा एव। एवमेव एचां वर्णानां द्वादशभेदा: तेषां ह्रस्वाभावात् दीर्घप्लुत भेदेन द्वादश एवेति।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १.१.९ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तर प्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्।

अ कुह विसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। लृतुलसानां दन्ता। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु। औदोतोः कष्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकानुस्वारस्य। इति स्थानानि। यत्नो द्विधा- आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यश्चतुर्धा। स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृत भेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम्। तथाहि-

संस्कृतव्याख्या– वर्णसमाम्नाये पठितानां तद्भेदानाञ्च सवर्णसंज्ञां बोधयितुं सूत्रमिदं प्रवर्तते **तुल्यास्येत्यादि।** इदं सवर्णसंज्ञाबोधकं सूत्रम्। अत्र पदद्वयं विद्यते। तत्र तुल्यं च तुल्यश्चेति तुल्यौ, आस्यञ्च प्रयत्नश्चेति आस्यप्रयत्नौ, तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ ययोस्तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् इति द्वन्द्वगर्भ बहुव्रीहिसमासघटितं प्रथमान्तं पदम्। सवर्णम् इति च प्रथमान्तं पदम्। आस्यञ्चात्र आस्ये (मुखे) भवम् इत्यर्थे– **उच्चारणस्थानम्, प्रयत्नश्च** प्रकृष्टो यत्नः (आभ्यान्तरः) तथाहि– उच्चारणस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नश्च यस्य वर्णसमूहस्य तुल्यौ समानौ तस्य परस्परं सवर्णसंज्ञा भवतीति सूत्रस्यार्थः। आस्यन्नाम मुखम्= ओष्ठात् प्रभृतिकाकलपर्यन्तम्, तत्र भवम्– उच्चारणस्थानमिति बोध्यम्। सूत्रे आस्यग्रहणाभावे केवलं प्रयत्नसाम्यस्यैव सवर्णसंज्ञायां **तर्प्ता** इत्यादौ तकारे परे पकारस्य **झरो झरि सवर्णे** इति सूत्रेण लोप प्रसङ्गः। एवमेव प्रयत्नग्रहणाभावे केवलमास्यसाम्यात् सवर्णसंज्ञायां **वाक् श्चोतति** इत्यादौ चकारे परे शस्य लोपापत्तिः स्यात् तन्माभूत् तदर्थम् उभयोर्ग्रहणमिति। कस्य वर्णस्य किं स्थानमिति जिज्ञासायां कथयति मूले– **अकुहेत्यादि।**

तत्र **अ** इत्यनेन **अष्टादश भेदा** गृह्यन्ते कु इत्यनेन कवर्गः कादिपञ्चात्मकः, ह एवं विसर्गः इत्येतेषां वर्णानामुच्चारणस्थानं **कण्ठ** इति। एवमेव **इचु........** अष्टादश इकाराः, चवर्गः, य श इत्येतेषाम्– **तालु** इति। ऋकारस्याष्टादशभेदाः टवर्ग र ष एतेषां **मूर्द्धा**। लृ इत्यनेन द्वादश, तवर्गः ल स इत्येतेषां **दन्ताः।** उ इत्यस्य अष्टादश भेदा, पवर्ग उपध्मानीय (⌣प⌣क) इत्येतेषाम् ओष्ठौ। ञ म ङ ण न इत्येतेषाम् नासिका चकारेण स्ववर्गस्थानमपि। यथा– ञ इत्यस्य नासिका तालु, म इत्यस्य ओष्ठौ नासिका। एवमेवान्येषामपि। ए ऐ इत्यनयोः द्वादश संख्याकानां कण्ठतालु। ओ ओ इत्यनयोः कण्ठोष्ठम्। व इत्यस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य ⌢ क ⌢ ख इत्यस्य जिह्वामूलम्। **अनुस्वार**– नासिका उच्चारणस्थानम् इति। एवं प्रकारेण वर्णानाम् अभिव्यक्तिस्थानानि उच्चारणस्थानरूपेण बोध्यन्त इति।

सवर्णसंज्ञायां प्रयत्नग्रहणम्, **कोऽसौ प्रयत्न** इति जिज्ञासायां बोधयितुं कथयति **यत्नो द्विधा इति।** आभ्यन्तरो बाह्यश्च। तत्राभ्यन्तरो यत्नः, उच्चारणस्थाने वर्णोत्पत्तेः अव्यवहितपूर्वयत्नः, वर्णोत्पत्तेरव्यवहित ऊर्ध्व (उत्तरकालिको) यत्नो बाह्य इति पाणिनिशिक्षादौ स्पष्टम्। तत्र आद्य **आभ्यन्तर** श्चतुर्धा = चतुष्प्रकारकः। कथं स इति पठति– स्पृष्टः ईषत्स्पृष्टः ईषद्विवृतः संवृतश्चेति। तेषु स्पर्शवर्णानां (कादिपञ्चविंशतिवर्णानां) स्पृष्टप्रयत्नम्, अन्तस्थानाम् (यण् प्रत्याहारस्थवर्णानाम्) ईषत्स्पृष्टप्रयत्नम्। ऊष्मणानाम् (शल् प्रत्याहारस्थवर्णानाम्) स्वरवर्णाञ्च विवृतं प्रयत्नम्। ह्रस्वस्य अकारस्य प्रयोगे संवृतम् इति शिक्षावचनम् प्रक्रियादशायां शास्त्रीयप्रक्रियावस्थायां विवृतं प्रयत्नम्। इत्थमत्र तात्पर्यं यत् शास्त्रीयप्रक्रियया परिनिष्ठितानां राम कृष्ण इत्यादिशब्दानां प्रयोग काल एव ह्रस्वस्य संवृतम् शास्त्रीयकार्यप्रवृतिसमये तस्य विवृतत्वमेव। एतत् हि सूत्रकारेण महर्षिणा पाणिनिना ज्ञापितम् इति।

तथाहि- अ अ ८.४.६८ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते। अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव। तथा च सूत्रम्-

संस्कृतव्याख्या- व्याकरणशास्त्रे इदम् अन्तिमं सूत्रम्। अत्र पदद्वयम्। अ इति प्रथमं पदं विवृतपरं, लुप्तषष्ठीविभक्तिकम्, द्वितीयं तु संवृतपरं लुप्तप्रथमान्तम्। अत्र षष्ठ्यन्तस्य विवृतप्रयत्नवतोऽकारस्य स्थाने संवृतप्रयत्न अकारो विधीयते। इदं सूत्रम् अष्टाध्यायीस्थानां सर्वेषां सूत्राणाम् अन्त्यत्वात् सर्वं प्रति असिद्धम्। तेन 'अ अ' इति सूत्रेण विधीयमानस्य अकारस्य संवृतत्वम् सर्वदृष्ट्या असिद्धमेव भवति। तेन ज्ञायते शास्त्रप्रक्रियायाम् अकारः विवृत एव यस्य संवृतत्वविधानेन प्रयोगे सर्वत्र संवृत एवेति। ''अ अ'' इति सूत्रस्य अष्टाध्यायीं प्रति असिद्धत्वे किं प्रमाणमिति चेत् असिद्धबोधकं सूत्रमुपस्थापयति। तथाहि-

पूर्वत्रासिद्धम् ८.२.१ अधिकारोऽयम्। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा। त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रतिपरं शास्त्रमसिद्धं स्यात्। बाहयप्रयत्नस्त्वेकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति।

खयां यमाः खय क पौ विसर्गः शर एव च।

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः।

अयुग्मा वर्णयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः।।

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नी, चख्खनतुः, अग्ग्निः, घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण क ख गघेभ्यः परे तत्सृदश-एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः, श ष सा श्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणः इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ताः, तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः। क प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्ग सदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ। इति स्थान प्रयत्नविवेकः।

ॠॢवर्णयोर्मिथः सावर्ण्य वाच्यम् (वा.१५०) अकार हकारयोरिकारशकारयो ॠकार षकायोर्ॢकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते-

संस्कृतव्याख्या- पूर्वत्रा। असिद्धविधायकं सूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। पूर्वत्र इति सप्तम्यर्थे त्रल् प्रत्ययान्तं प्रथामान्तमव्ययम्, न सिद्धम् इति असिद्धम्, नञ्तत्पुरुषघटितं प्रथमान्तं पदम्। सूत्रमिदम् अष्टाध्यायाः अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथमम्, इतः प्राक्तनं सर्वं सूत्रसमूहं सपादसप्ताध्यायी इति व्यवह्रियते इतोऽनन्तरं सर्वं सूत्रसमुदायं त्रिपादीति कथ्यते। पूर्वत्र शब्दोपादानात् परम् इत्याक्षिप्यते। पूर्वत्र अर्थात् सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रं प्रति त्रिपादिस्थं शास्त्रम् असिद्धं भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। एतत्सूत्रमधिकारसूत्रमपि- तेन त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रम् असिद्धमित्यर्थोऽपि लभ्यते। एतद् उद्दिश्य एव मूले कथयति- **अधिकारोऽयम्** इति। अधिकारत्वाभावे त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थाभावात् **किमु उक्तम्,** किम्वुक्तम् इत्यादौ **मोऽनुस्वारः** इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति '**मय उञो वा** इति वत्वशास्त्रं त्रैपदिकमसिद्धन्न स्यात्। एतेन मकारस्य स्थानेऽनुस्वारापत्तिः। तस्मात् अधिकारसूत्रत्वमपि अस्य आवश्यकम्। असिद्धं द्विविधं भवति शास्त्रासिद्धं कार्यासिद्धञ्च कार्यासिद्धत्वे कार्ये जाते तस्यासिद्धत्वविधानं व्यर्थं तस्मादत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्ष एव स्वीक्रियत इति।

अथ बाह्यप्रयत्नान् विवेचयति मूले **बाहयप्रयत्नेकादशधा इत्यनेनेति।** तथाहि बाह्यप्रयत्ना (अत्र प्र इति अविवक्षितम्) **विवारः संवारः श्वास नाद घोषः अघोष अल्पप्राणः महाप्राणः उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्चेति** एकादशधा।

कस्य वर्णस्य को बाह्यप्रयत्न इति श्लोकद्वयेन कथयति– **खया यमित्यादि:** अस्यायम्भाव:– खय्प्रत्याहारस्था यम्वर्णा:, ⌣ क⌣प, जिह्वामूलीय: उपध्मानीय:, विसर्ग: शर् प्रत्याहारस्था: वर्णा:, श्वासप्रयत्ना वर्णा:, अघोषा:, कण्ठविवारका विवृतप्रयत्नवन्त:, अन्ये= शिष्ट घोषा, संवृतप्रयत्नवन्त:, नादप्रयत्ना युग्मरहिता प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गयमगा:, यण्वर्णा इत्येतेषां अल्पप्राणप्रयत्नो भवति। अन्येषां महाप्राणप्रयत्न इति। यमशब्दस्यार्थं विवृणोति कवर्गादीनां पञ्चमे अक्षरे परे मध्यवर्ती य: पूर्ववर्णसमानवर्ण तस्य नाम यम इति। एतच्च प्रातिशाख्ये=वैदिकव्याकरणे प्रसिद्धम्। यथा **पलिक्क्नी, चख्खनतु अग्गिन घ्घ्नन्ति** इत्यादिषु क्रमेण कखगघेभ्य: परे तत्सदृशा: क ख ग घ इत्येते वर्णा यम इति कथ्यते। मूले कथिताया: प्रथमकारिकाया अर्थं विवृणोति– **तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयेत्यादि।** अस्येदं तात्पर्यं वर्गाणां प्रथमद्वितीयवर्णा: खय् इति एते वर्णा, एतेषाञ्चैव यमा: जिह्वामूलीय उपध्मानीय: विसर्ग: शषस एतेषां वर्णानां विवार: श्वासअघोषप्रयत्ना भवन्ति। अन्येषां तु व्यवहारे प्रयुक्ता वर्णा: संवारनादघोषप्रयत्नका: सन्तीति। ते वर्णा, वर्गाणां तृतीय: चतुर्थ: पञ्चम: तृतीय: चतुर्थो यमवर्णा: श ष स ह् इमे सन्ति।

द्वितीयकारिकाया अर्थं विवृणोति **वर्गाणां प्रथम तृतीय पञ्चमेत्यादय:** अर्थात् वर्गाणां प्रथम: तृतीय: पञ्चम: प्रथमतृतीययो: यम:, य र ल व् इत्येतेषाम् अल्पप्रयत्ना:। अन्ये द्वितीयचतुर्थ्यो: शल् प्रत्याहारस्थवर्णानां महाप्राणा: भवन्ति। इत्थं बाह्यप्रयत्नं निरूप्य तेषां प्रयोगविषयं स्पष्टयति तद्यथा– **बाह्यप्रयत्नाश्चेत्यादि।** यद्यपि सवर्णसंज्ञायां बाह्यप्रयत्नस्य तथोपयोगो न भवति तथापि आन्तरतम्यपरीक्षायाम् अस्योपयोग: करिष्यते। स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रेण **सादृश्य निर्धारणमेव** आन्तरम्यपरीक्षा कथ्यते। ककारादारभ्य म पर्यन्तं वर्गस्था: पञ्चविंशतिवर्णा: स्पर्शसंज्ञका भवन्ति। तत्र यण् प्रत्याहारस्था वर्णा अन्तस्था: कथ्यन्ते, शल्प्रत्याहारस्थावर्णा ऊष्माण इति। अच्प्रत्याहारस्था वर्णा स्वर इति शब्देन ज्ञायन्ते।

विसर्गस्य त्रयो भेदा भवन्ति तत्र क पौ इत्यनयो: इति प्राग् अर्धविसर्गसदृश क: जिह्वामूलीय:, प्राग् अर्धविसर्गसदृश: प उपध्मानीय इति। अकारस्य उपरि विद्यमानो बिन्दु अनुस्वार इति एवमेवान्येषामचामपि। अकारात्परं विद्यमानं विन्दुद्वयम् विसर्ग इति कथ्यते। एवमेव सर्वेषामचपरत्वेऽपि बोध्यम्।

इति स्थानप्रयत्न विवेक:

ॠलृ वर्ण योर्मिथ: सावर्ण्यं वाच्यम्– वार्तिकमिदम्। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इत्यनेन विधीयमानायां सवर्णसंज्ञायाम् उच्चारणस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नश्च इत्यनयो: साम्यम् अपेक्षितमस्ति ऋकारलृकारयो: परस्परमुच्चरणस्थानस्य भिन्नत्वात् न तेन सवर्णसंज्ञा सम्भवा परं तयो: सवर्णसंज्ञा अपेक्षिता वर्तते तस्मात् कात्यायनेन वार्तिकमुपस्थापयति– **ॠलृवर्णयोरिति।**

आ च आ च तयोरिति रलौ इति। तथाहि समासे अलौकिकविग्रहे ॠ सु लृ सु इत्यवस्थायां **ॠतोङि सर्वनामस्थानयो:** इति सूत्रेण लृकारस्य गुण लपरत्वे ॠ अल् औ इति जाते इकोयणचि इति सूत्रेण यणि कृते रलौ इति। रलौ च तौ वर्णौ इति विग्रहे ॠ लृ वर्णौ तयो: ॠलृवर्णयोरिति परस्परं सावर्ण्यं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थ:।

इत्थं स्थानाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यात् अकार हकारयो: कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्, इकारशकारयो: तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् ॠकारषकारयो: मूर्धास्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्, एवमेव लृकारसकारयो: दन्तस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् परस्परं सवर्णसंज्ञाया: प्रसक्तिर्भवति। तस्मात् अग्रिमं सूत्रं विवेचयति–

नाऽऽज्झलौ १.१.१० आकार सहितोऽच् आच्, स च हल् चेत्येतौ मिथ: सवर्णौ न स्त:। तेन दधीत्यस्य हरति, शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न। अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलाच्चं स्यात्।

संस्कृतव्याख्या– अपवादसूत्रमिदं सवर्णसंज्ञानिषेधकं वर्तते। अत्र पदद्वयमस्ति। न इत्यव्ययपदम् आज्झलौ

इति प्रथमान्तं समस्तं पदम्। तत्र आसहित अच् आच् इत्यर्थे शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य (मध्यमपदस्य) लोपे आच् इति, आच् च हल् चेति तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वसमासे आज्झलौ इति। अत्र तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रमनुवर्तते। तस्य पुलिङ्गद्विवचनान्ततया वचनविपरिणामेनान्वयो भवति। एतेन आज्झलौ तुल्यास्यप्रयत्नौ मिथः सवर्णौ न भवत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। इत्थं अच् हलोः (व्यञ्जनयोः) परस्परं प्राप्ता सवर्णसंज्ञा न भवतीति सूत्र तात्पर्यम्। तेन अकारहकारयोः इकारशकारयो ऋकारषकारयोः लृकारसकारयोः प्राप्ता सवर्णसंज्ञा न भवति। एतत्फलं विवृणेति मूले- तेन **दधि हरति इत्यत्र अकार हकारयोः** सवर्णसंज्ञायां सत्यां प्राप्तो यणादेशो न। एवमेव **दधि शीतलम्** इत्यत्र दीर्घः, एवमेव षष्ठं सान्द्रम् इत्येतेषु परेषु प्राप्तं सन्ध्यादिकार्यं न भवतीति।

अन्यथा अर्थात् प्रकृतसूत्राभावे सवर्णसंज्ञाया निषेधाभावे ह्रस्वर्णेन दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि वर्णानां ग्रहणकशास्त्रबलात् अर्थात् **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय** इति सूत्रबलात् अच्त्वं स्यात् तन्माभूत् तदर्थं सूत्रमिदम्। महाभाष्यकारेणाभ्यन्तरप्रयत्नस्य पञ्चभेदान् स्वीकृत्य स्वराणां विवतप्रयत्नम्, ऊष्माणा-ईषद्विवृत प्रयत्नमिति भेदमाश्रित्य अज्झलोः आभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् सवर्णसंज्ञाया प्राप्तिरेव नास्तीति कृत्वा सूत्रं प्रत्याख्यातमिति।

किं तद् ग्रहणकशास्त्रमिति जिज्ञासायां प्रतिज्ञापयितुं कथयति मूले तथाहि- अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १.१.६९ प्रतीयते विधीयत इति प्रत्यय, अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण् परेण णकारेण। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवं लृकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्। ऐ औच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम्। नाज्झलौ (सू.१३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्यक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः। तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात्। तेन विश्वपाभिः इत्यत्र होढः (सू. ३२४) इति ढत्वं न भवति। अनुनासिकानुनासिकभेदेन यवला द्विधा। तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा।

संस्कृतव्याख्या- अण् उदित् सवर्णस्य च अप्रत्ययः इति सूत्रस्य पदविभागः। अण् इति प्रथमान्तं पदम्, उत् इत् यस्य स उदित् (ते उदितः) इति प्रथमान्तं, सवर्णस्य इति षष्ठ्यन्तं, च इत्यव्ययम्, अप्रत्यय इति प्रथमान्तं पदम्। सूत्रे प्रत्यय इति पदं यौगिकम् **प्रतीयते= विधीयत इति प्रत्यय** इत्यर्थकं गृह्यते न तु व्याकरणे संज्ञाबोध्यं सुप्-तिङ् वाचकं प्रत्ययपदम्। अर्थात् विधेयो ह्यत्र प्रत्यय इति। न प्रत्ययोऽप्रत्यय अविधीयमान इति। सूत्रे चकारात् स्वं रूपम् इति सूत्रात् स्वमित्यनुवर्तते। तस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामो भवति। इत्थम्= अविधीयमानो यो अण् उदित वर्णः स सवर्णस्य संज्ञको भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अत्र सूत्रे अण् इति परणकारेण गृह्यते न तु पूर्व अ इउण् इति सूत्रस्य णकारेणेति बोधयितुं कथयति मूले **अत्राणिति**। अस्यायम्भावः अस्मिन्नेव सूत्रे अण् प्रत्याहारः परणकारेण अन्यत्र अणोऽप्रगृह्यस्य इत्यादौ परणकारेण गृह्यते। एतत्स्वीकारे आचार्यपरं परोपदेशरूपं व्याख्यानमेव हेतुरिति बोध्यम्। के तावत् उदित्वर्णा इति जिज्ञासायां कथयति मूले- **कु चु टु तु पु एते उदितः**। एते उकारेत्संज्ञकाः प्रत्येकं वर्गस्य संज्ञा, प्राचीनाचार्यैः उदितसंज्ञकेन ज्ञापितत्वात्। इदं सूत्रं **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्,** इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञकवर्णानां परस्परम् एकेन वर्णेन अन्यस्य सवर्णस्य ग्रहणं बोधयति। अत एव अणुदित्सूत्रफलमाह मूले **तदेवम्** अ इत्यष्टादशानां संज्ञा इति। एवमेव इकारोऽपि उकारोऽपि, ऋकारः त्रिंशतः संज्ञा **ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्** इति वार्तिकेन ऋकारेण अष्टादशभेदानाम् लृकारेण च द्वादशभेदानां ग्रहणात्। ननु एचः चतुर्विंशतिः संज्ञा स्युः सवर्णसंज्ञायां सत्याम् एकारेण ऐकारस्य ओकारेण औकारस्यापि ग्रहणात् न तु प्रत्येकं द्वादशानाम् इति चेत् अत्र कथयति मूले **एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यमिति**। अर्थात् एकार ऐकारयोः ओकारोकारयोः परस्परं सवर्णसंज्ञा न भवतीति। कथं न सवर्णसंज्ञा इति जिज्ञासायां कथयति- **ऐ ओच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्**। अत्रेदं तात्पर्यम्- अनयोः परस्परं सवर्णसंज्ञायां सत्यां प्लुतानामपि ग्रहणसम्भवात् ऐऔच् इति सूत्रं नारभ्येत्, आरम्भ्यते च। अतः एदैतोरोदौतोश्च परस्परं सवर्णसंज्ञा न भवतीति विज्ञायत इति। बालमनोरमाकारस्तु वृद्धिरादैच् अदेङ् गुण इत्यादौ ऐच् **एङ्** इति प्रत्याहारद्वयस्यापि ग्रहणात्

एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, किञ्च **प्लुतावैच्** इदुतौ, एचोऽप्रगृह्यस्य इत्यादौ प्रत्याहारद्धयग्रहणसामर्थ्यात् ओकारौकारयोः न सावर्ण्यम् इति। किञ्च अनयोः सवर्ण्याभावे एकारेण सह वर्तते इत्यर्थे स ए= सै इति जाते तस्य सम्बोधने **एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः** इति सूत्रेण सुलोपो न भवति ऐकारस्य एङ् प्रत्याहारे ग्रहणाभावात् अतः **हे सैः** इति रूपम्, एवमेव ओकार-ओकारयोः सावर्ण्याभावे ग्लौ शब्दात् द्वितीयाविभक्तौ अमि शसि च परे **'औतोऽम्शसोः'** इति सूत्रेण औकारस्य स्थाने आकारादेशो न भवति **ग्लावम्**, ग्लावः इति रूपं भवति, सवर्णसंज्ञायां सत्याम् औकारस्यापि आकारदेशे ग्लाम्, ग्लाः इत्यनिष्टं रूपं स्यादिति।

अत्रेदं विचार्य्यते यत् अपवादशास्त्रस्य विषयं परित्यज्य उत्सर्ग (सामान्य) शास्त्रस्य प्रवृतेः **तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम्** इति सूत्रात् प्रागेव नाज्झलौ अस्य सूत्रस्य वाक्यार्थबोध आवश्यकः। **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः** अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः सवर्णसंज्ञानन्तरमेव। अतः **नाज्झलौ** एतत्सूत्रार्थसमये अणुदित्यादिसूत्रस्य अभावात् सवर्णग्रहणाभावे **नाज्झलौ** इति सूत्रेण अज्झलोर्निषेधः अक्षरसमाम्नायिकानां वर्णानामेव न तु दीर्घादीनाम् अस्यां स्थितौ आकार-हकारयोः किञ्च प्लुताकारहकारयोः एवमेव दीर्घानाम् अचां हलां च सवर्णसंज्ञानिषेधो न स्यात् अतस्तद्वारणाय नाज्झलौ इति दीर्घादीनामपि प्रश्लेषो बोध्यः। इत्थं दीर्घादीनामपि हलां सवर्णसंज्ञानिषेधो भवतीति। तेन विश्वपाभिः इत्यादौ आकारस्य स्थाने 'होढ़ः'' इति सूत्रेण ढत्वं न भवति इति प्रतिपादयितुं- मूले कथयति **नाज्झलौ इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यपीत्यादीति।**

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सूत्रे अच् एव ग्रहणमस्तु किम् अण् ग्रहणेनेति जिज्ञासायां कथयति तेन अर्थात् अण्ग्रहणेन अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेषां यवलानां द्वयोर्द्वयोः संज्ञा भवतीति।

तपरस्तत्कालस्य १.१.७० तः परो यस्मात्स तात्परश्चोच्चार्यमाण समकालस्यैव संज्ञा स्यात्। तेन अत् इत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञाः। ऋत् इति द्वादशनाम्।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। तपर इति प्रथमान्तं, तत्कालस्य इति षष्ठ्यन्तं तपर इत्यत्र तात्परः तपर इति पञ्चमी तत्पुरुषः, तः परो यस्मात् स तपरः इति बहुव्रीहिसमासश्च। तस्य काल तत्कालः तस्य काल इव कालो यस्य स तत्काल इति तस्य तत्कालस्येति सूत्रघटकपदविग्रहः। अत्र **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय** इति सूत्रात् अण् इत्यनुवर्तते। इत्थम् तः परो यस्मात् स तात्परश्च उच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा = बोधकः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। इदं सूत्रम् अणुदित्सूत्रस्य बाधकम्। एतेन अत् इत्यनेन अत् इत् उत् लृत् एत् ऐत् ओत् औत् इत्येते अष्टौ तपरा अणः स्व स्व समानकालानां षण्णां षण्णामेव संज्ञकाः बोधका भवन्ति न तु अतत्कालानामित्यर्थः। ऋलृवर्णयोर्मिथसावर्ण्यम् इत्यनेन सावर्ण्यविधानात् ऋत् इति द्वादशानां सञ्ज्ञा (ह्रस्वऋकारस्य षण्णां लृकारस्य च षण्णां ग्रहणेन द्वादश इति भावः।

इत्थम् एतावापर्यन्तम् वर्णविषयकं सर्वं तथ्यमुपस्थापितम् तथाहि अइउण इत्यादिवर्णानां **बोधः** तेषां ग्रहणाय **इत्संज्ञा, लोपः** तदनन्तरं **प्रत्याहारनिर्माणम्,** अचां भेदः, तेषां ह्रस्वदीर्घादिसंज्ञा, तेषां सवर्णसंज्ञा, सवर्णग्रहणमिति।

वृद्धिरादैच् १.१.१ आदैच्च वृद्धिसञ्ज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- अष्टाध्याय्या आदिमं सूत्रमिदम्। आदिसूत्रसत्वेऽपि भट्टोजिदीक्षितेन आदौ नेदम् उपन्यस्तम्। यतोहि अस्य सूत्रस्यार्थबोधाय तपकरणज्ञानम्, ऐचप्रत्याहार ज्ञानं तद् ग्रहणकशास्त्रादिज्ञानमवश्यकं, तस्मात् तत्सर्वन्निरूप्य सूत्रमिदं प्रारभते **वृद्धिरादैच्** इति। अत्र पदद्वयम् **वृद्धिः** इति विधेयबोधकं प्रथमान्तं पदम् आदैच् इत्युद्देश्य बोधकं प्रथमान्तं पदञ्च।

आदैच् इत्यत्र आच् ऐच् इति समाहार द्वन्द्वः, इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा। इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु सौत्रम् एकवचनं बोध्यम्।

आदैच् इत्यत्र द्वन्द्वसमासे **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्** इत्यादिसूत्रेण सामासन्तष्टच् प्रत्ययः स्यादिति न वक्यव्यम्, अत्र टजभावादेव समासान्तविधिरनित्य इति ज्ञाप्यते, किञ्च पदान्त्वे चो कुः इति सूत्रेण कुत्वमपि न **अयस्मयादीनि छन्दांसि** इति सूत्रेण भसंज्ञया पदसंज्ञायाः बाधात् इति। नागेशभट्टास्त्वत्र वृद्धिः आत् ऐच् इति स्वतन्त्रं पदत्रयं स्वीकृत्य समासान्तस्य टचः प्रसङ्ग एव नास्तीति कथयन्ति। सूत्रे तपरकरणेन आ ए औ इति उपस्थितस्वरूपकानामेव ग्रहणं भवति न तु अन्येषाम् एतत्सवर्णीनामिति। इत्थं व्याकरणे आ ऐ औ इत्येते वर्णा वृद्धिसंज्ञकाः सन्ति, एतेषां वृद्धिसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यत इति। वृद्धिशब्दोऽत्र मङ्गलवाचकोऽपीति विशेषेणान्यत्र प्रपञ्चितम् इति।

अदेङ् गुणः १.१.२ आदेङ् च गुणसञ्ज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- गुणसंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। अत् च एङ् च तयोः समाहारद्वन्द्वसमासे अदेङ् इति प्रथमान्तम् उद्देश्यवाचकं पदम्, गुण इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्, तपरकरणसामर्थ्यात् समकालस्यैव संज्ञाविधानात् अ ए ओ इत्येतेषां त्रयाणां गुणसंज्ञा भवतीति सूत्रस्य तात्पर्यम्। एतेन व्याकरणे गुणवाचका एते त्रयो वर्णा सन्तीति बोध्यम्।

भूवादयो धातवः १.३.१ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसञ्ज्ञाः स्युः।

संस्कृतव्याख्या- धातुसंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। भूवादय इति प्रथमान्तं, धातव इति च प्रथमान्तपदम्। अत्र वृत्तौ क्रियावाचिनो इत्यर्थः कुत इति चेदत्रेदं बोध्यम्- भूवादयः इत्यत्र भूश्च वाश्च इति भूवौ, आदिश्च आदिश्चेति आदी। प्रथमआदिशब्दः प्रभृतिः (इत्यादि) अर्थवाचको द्वितीयआदिशब्दः प्रकार (सादृश्य) वाचकः, भूवौ आदी येषां ते भूवादयः, अर्थात् भू प्रभृतयो वा सदृशाश्च ये सन्ति ते धातुसंज्ञकाः सन्तीत्यर्थः संगच्छते। सादृश्यञ्चात्र क्रियावाचकत्वेन गृह्यते इत्थं, वासदृशानां क्रियावाचकनां भ्वादीनां धातुसंज्ञाः स्युरिति तात्पर्यम्। एतदर्थस्वीकारे विकल्पार्थकस्य वा शब्दस्य पृथ्वीवाचकस्य भू शब्दस्य च धातुसंज्ञा न भवति। अत एवोक्तम् वृत्तौ **क्रियावाचिनो इत्यादिः।** सूत्रे क्रियावाचिकग्रहणं किमर्थमिति चेत् तद्ग्रहणाभावे यत् शब्दस्य स्त्रीत्वे टाप्प्रत्यये या इति जाते द्वितीयाबहुवचने **याः पश्यसि** इत्यादावपि भ्वादिगणे, अदादिगणे च पठितस्य या धातोः सादृश्यात् **आतो धातोः** इति सूत्रेण आकारलोपस्य आपत्तिः। क्रियावाचिग्रहणे तु या सादृश्ये सत्यपि क्रियावाचकत्वाभावात् न धातुसंज्ञा न चाकारलोपप्रसङ्गस्तस्मात् क्रियावाचिग्रहणमिति।

एवमेव भ्वादय इति कथनेन **हिरुक् पृथक्** इत्यादीनाम् अव्ययानां क्रियावाचकत्वेऽपि भ्वादिगणे पाठाभावात् न धातुसंज्ञा। एवमेव शिश्ये इत्यादेरपि तिङन्तस्य क्रियावाचकत्वेऽपि न धातुसंज्ञेति।

प्रागीश्वरान्निपाताः १.४.५६ इत्यधिकृत्य।

संस्कृतव्याख्या- अधिकारसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयं वर्तते। प्राक् इत्यव्ययम्, रीश्वरात् इति पञ्चम्यन्तं, निपाताः इति प्रथमान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे रीश्वरशब्दः **अधिरीश्वरे इत्यस्य** सूत्रस्य एकदेशस्य रीश्वर इत्यस्य अनुकरणम्। अनुकरणत्वात् नायमपशब्दः। पञ्चम्यन्तत्वेन अवधित्वं सूच्यते प्राक् पूर्वदेशे पठिता इति तात्पर्यम्। एतेन इतः प्रभृति **अधिरीश्वरे** इति एतत्पादीयोपरितनसूत्रे पठितात् रीश्वरशब्दात् प्राक् निपाता= निपातसंज्ञकाः सन्तीति बोधव्याम्। सूत्रेऽस्मिन् कथं रेफविशिष्टस्य रीश्वर इति ग्रहणम्, ईश्वर इत्येव कुतो नोक्तमिति चेदत्रेदं तत्त्वम्- ईश्वर इति पठितव्ये ईश्वरे तोसुन्कसुनौ इति तृतीयाध्यायस्थसूत्रपर्यन्तमपि अवधित्वं स्यात् तन्माभूत्, तदर्थ रेफविशिष्टग्रहणं बोध्यमिति।

यदि चात्र प्रथमोपस्थितत्वात् अधिरीश्वरे इति सूत्रस्यैवाधित्वं स्यात् कारणाभावात् तथातिक्रमणन्न स्यादित्युच्येत तदा सरेफग्रहणं स्पष्टार्थं बोध्यमिति।

चादयोऽसत्वे १.४.५७ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः।

प्रादय १.४.५८ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा।

संस्कृतव्याख्या- चादय......। संज्ञासूत्रमिदम्। निपातसंज्ञाऽनेन क्रियते। चादयः असत्वे इति सूत्रस्य पदच्छेदः। च आदिर्येषां ते चादयः चादिगणपठिता इति तात्पर्यम्। असत्वे इति सप्तम्यन्तं पदम्, सत्वन्नाम द्रव्यं तच्च लिङ्गसंख्याकारकान्वितम्, न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् अद्रव्ये द्रव्यभिन्ने इत्यर्थः। इत्थम् अद्रव्यवाचिनां चादिगणपठितानां निपातसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। सूत्रे असत्वे इति कथनेन **छागः पशुः** इत्यादौ चादिगणे पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत्र द्रव्यवाचित्वात् निपातसंज्ञा न भवति, किन्तु **पुष्टं** पशु मन्यते इत्यत्र पशुशब्दस्य सम्यगर्थे विद्यमानात् अद्रव्यवाचित्वात् निपातसंज्ञा भवत्येवेति।

निपातसंज्ञया **स्वरादिनिपातमव्ययम्** इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञायां, सत्यां अव्ययादाप्सुपः इति सूत्रेण सुलोपो भवतीति निपातसंज्ञायाः फलं बोध्यम्।

प्रादय----। एकपदात्मकमिदं सूत्रम्। प्र आदिर्येषान्ते प्रादयः। अत्र **चादयोऽसत्वे** इति सूत्रात् असत्वे इत्यस्य प्रागीश्वरान्निपाता इति सूत्रात् निपाता इत्यस्य अधिकारः। एतेन अद्रव्यवाचिनां प्रादीनामपि निपातसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। यद्यपि अस्य सूत्रस्य चादयोऽसत्वे इत्यत्रैव ग्रहणं कर्तुं शक्यं तथापि **उपसर्गाः क्रियायोगे** इत्यादौ केवलं प्रादयः इत्येतावन्मात्रस्य अनुवृत्तिर्यथा स्यात् तदर्थं पृथक् सूत्रं कृतमिति बोध्यम्। इत्थं सूत्रद्वयमिदं व्याख्यासौकार्याय एकत्रोपस्थापितमिति।

उपसर्गाः क्रियायोगे १.४.५९

गतिश्च १.४.६०

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः।

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते प्रादयः।

संस्कृतव्याख्या- उपसर्गा.....। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्। उपसर्गा इति संज्ञावाचकं प्रथमान्तं पदम्, क्रियायाः योगः, क्रियायोगः तस्मिन् क्रियायोगे इति सप्तम्यन्तं पदम्, क्रियया अन्वये सतीत्यर्थः। **गतिश्च** इत्यपि संज्ञावाचकं पदम्। प्रादयः इत्यस्य बहुवचनान्तत्वात् गतिश्च इत्यत्रापि बहुत्वमुचितं तथापि एकवचनमार्षं बोध्यम्। इत्थं क्रियायोगे अर्थात् क्रियाया अन्वये सति प्रादीनाम् प्र परा इत्यादिगणपठितानां शब्दानाम् उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा च भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अत्र निपाता अपि अनुवर्तते। तेन प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति तात्पर्यम्।

अत्र उपसर्गसंज्ञा, गतिसंज्ञा निपातसंज्ञा इति संज्ञात्रयस्य सत्वात् **आकडारादेका संज्ञा** इत्यधिकारत्वात् एक एव संज्ञा स्यादिति जिज्ञासायां कथयति- **गतिश्च** इति सूत्रे चकारेण संज्ञात्रयस्यापि समासः क्रियत इति। अथ प्रादीन् पठति **मूले प्र परा इत्यादि।** निस् दुस् निर् दुर् इत्यनयोः पृथक्-पृथक् पाठो **निरयते, दुरयते** इत्यादौ रूत्वस्य असिद्धत्वे लत्वाभावः। निर् दुर् इत्युपसर्ग पूर्वकात् अय् धातौ **उपसर्गस्यायतौ** इति सूत्रेण रेफस्य लत्वे, निलयते, दुलयते इति रूपं सिद्ध्यतीति।

न वेति विभाषा १.१.४४

निषेधविकल्पयोर्विभाषा सञ्ज्ञा स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- व्याकरणे निषेधो विकल्पश्च इत्यनयोः द्वयोर्मिलितस्वरूपम् एव विभाषाशब्दार्थः। तद्बोधनाय सूत्रमिदं प्रारभते। विभाषा संज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्, न, वा इति द्वयमपि अव्ययम्, विभाषा इति प्रथमान्तं पदम्।

एतेन न वा इत्यनयोर्मिलितस्य विभाषासंज्ञा। अत्र सूत्रे इति पदस्योल्लेखेन न इत्यस्य निषेधोऽर्थः, वा इत्यस्य विकल्पार्थो गृह्यते एतेन निषेधो विकल्पश्च, इत्युभयस्य मिलितस्य विभाषासंज्ञा भवति। यदि इतिशब्दस्य ग्रहणं न स्यात्तदा **स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा** इति सूत्रेण न वा इत्यनयोः शब्द स्वरूपस्य न वा इत्यनोर्मिलितस्य विभाषासंज्ञापतिः तन्माभूत् तदर्थमिति ग्रहणम्। एतेन न इति शब्दस्य वा इति शब्दस्य (उभयमिलितस्य) विभाषा संज्ञा न भवतीति। इति ग्रहणाभावे न वा इत्यनयोः शब्दयोर्मिलितस्यैव विभाषासंज्ञायां 'विभाषाश्वे' इति सूत्रेण श्वि इत्यस्य स्थाने न वा इत्यादेशौ स्याताम् तन्माभूत् तदर्थम् इति ग्रहणम्। इति ग्रहणेन न वा शब्दाभ्यां न इत्यनेन निषेधः, व इत्यनेन विकल्पः इत्यर्थौ गृह्यते, अनयोर्मिलितस्य च निषेधविकल्पयोः विभाषा संज्ञा भवतीति।

इत्थमत्र बोध्यं विभषास्थलेषु पूर्वं निषेधमुखेन प्रवृत्तिर्भवति तद्नन्तरं स विधिः विकल्पो भवति। एवं विभाषा शब्दस्य विकल्पत्वेन व्यवहारो भवति।

विभाषा त्रिविधा भवति- **प्राप्तविभाषा, अप्राप्तविभाषा, प्राप्तप्राप्तविभाषा** (उभयत्रविभाषा)। एतेषु विभाषात्रयेषु उभयत्रविभाषार्थमिदं सूत्रम्।

प्राप्तविभाषाया उदाहरणं यथा- विभाषा जसि इति सूत्रेण विकलपविधानम् तथाहि-वर्णाश्रमेतरशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ **द्वन्द्वे च** इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञाया नित्यनिषेधे प्राप्ते अनेन विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायाम् वर्णाश्रमतरे, वर्णाश्रमेतरा इति रूपद्वयं भवति। अत्र प्राप्तस्य निषेधस्य वैकल्पिकत्वं, तस्मात् प्राप्तविभाषा।

अप्राप्तविभाषाया उदाहरणं यथा- तीयस्य ङित्सु वा इति वार्तिकम्। तथाहि- तीयप्रत्ययान्तशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् न केनापि सूत्रेण सर्वनामसंज्ञायाः प्राप्ति तत्र अनेन ङित्सु विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा क्रियते तेन द्वितीयस्मै, द्वितीयाय, तृतीयस्मै, तृतीयाय इति रूपद्वयं भवति। अत्र अप्राप्तस्य विकल्पेन प्राप्तिविधानं तस्मात् **अप्राप्तविभाषा।**

उभयत्रविभाषाया उदाहरणं यथा- पूर्वतः प्राप्तेऽपि अप्राप्तेऽपि विकल्पेन विधिः **प्राप्तप्राप्तविभाषा-** तद्यथा- **विभाषा श्वे इति सूत्रेण विकल्पविधानम्। तथाहि- श्विधातोः** यजादिगणे पाठात् तस्य कितिलिटिपरे, **वचिस्वपि यजादीनां किति** सूत्रेण श्विधातोः सम्प्रासारणं प्राप्तम्, इत्थम् अनेन सूत्रेण अपित्प्रत्ययेषु सम्प्रसारणस्य प्राप्तिः, पित् प्रत्ययेषु सम्प्रसारणस्य अप्राप्तिः, अस्यामवस्थायां **विभाषाश्वे** इति सूत्रेण लिटि, यङि च विकल्पो विधीयते, तेन वकारस्य विकल्पेन सम्प्रसारणसंज्ञायां लिटि शुशाव, शिश्वाय। शुशुवतुः, शिश्वियतुः। शुशुवुः, शिश्वियुः इति प्रत्येकं रूपद्वयं भवति।

यङि शोशूयते- एतत् अप्राप्तविभाषाया उदाहरणम् न केनापि प्राप्तत्वात्।

एतदतिरिक्तम् एका व्यवस्थितविभाषाऽपि दृश्यते, यथा **अवङ् स्फोटायनस्य** इत्यादि सूत्रेण अवङादेशविधानम्।

न वेति विभाषा- अस्य सूत्रस्य अभावे **अनड्वान् विभाषितः** इत्यादि याज्ञिक प्रयोगे विभाषाशब्दः केवलं विकल्पे दृष्टः व्याकरणे तथा न स्वीक्रियत इति बोधनाय सूत्रमावश्यकम्। अन्यथा अस्यापि निषेधमुखेन, विधिमुखेनैव वैकल्पिकत्वं स्यात्, तेन **शिश्वाय,** शुशाव इत्यादीनां सिद्धिर्न स्यादिति तात्पर्यम्।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १.१.६८ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना।

संस्कृतव्याख्या- नियमसूत्रमिदम्- तथाहि **'अग्नेर्ढक्, वाय्वृतुपित्रुषसो यत्'** राज्ञो **यत्** इत्यादौ लौकिक व्युत्पत्या वह्नि वातादीनाम् अर्थानाम् उपस्थितिर्भवति, तेषाम् ढगादिप्रत्ययै: सह पौर्वापर्य्यं न सम्भवं न च प्रातिपदिकात् इत्यनेन सहान्वयसम्भव: तस्मात् व्याकरणे तत्तदर्थवाचकशब्दात् एव प्रत्ययो भवतीति नियमार्थं सूत्रमिदं प्रारभते **स्वं रूपमित्यादि।**

अत्र सूत्रे स्वम् इति प्रथमान्तं, रूपं प्रथमान्तं, शब्दस्य इति षष्ठ्यन्तम्, अशब्दसंज्ञा इति च प्रथमान्तं पदम्। अत्र स्वशब्द अर्थबोधक: रूपशब्दश्च शब्दस्वरूपबोधक:। तेन शब्दस्य स्वम् अर्थ: रूपं-शब्दस्वरूपं संज्ञा इति तात्पर्यम्। न शब्दसंज्ञा इति अशब्दसंज्ञा अत्र शब्दपदं व्याकरणशास्त्रबोधकम्। व्याकरणशास्त्रसंज्ञारहितम् इति तात्पर्यम्। इत्थम्-शब्दस्य स्वं स्वरूपं संज्ञी भवति व्याकरणशास्त्रे या संज्ञा कृता तां परित्यज्येति सूत्रार्थ: सम्पद्यते।

इदमत्र बोध्यम्-लोके शास्त्रे वा कस्यापि शब्दस्योच्चारणे शब्दस्वरूपस्य तदर्थस्य चोपस्थितिर्भवति, लोके शब्दोऽर्थपर: शब्दे कार्यासंभवात् तस्मात् अर्थस्य प्राधान्यं शब्दस्य चाऽप्राधान्यं भवति। शास्त्रे तथा स्वीकर्तुं न शक्यते अर्थे प्रत्यादीनामन्वयासंभवात् तेन शास्त्रीयं सर्वं कार्यं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् अनेन सूत्रेण नियम्यते यत् शास्त्रे शब्दस्वरूपस्यैव प्राधान्यम् अर्थस्य च अप्राधान्यमिति। अत: व्याकरणशास्त्रे शब्द: स्वस्वरूपं ग्राहयति व्याकरणे विधीयमानां संज्ञां परित्यज्येति। व्याकरणसंज्ञावाचकेन शब्देन तु तत्पदबोध्यस्य अर्थस्यैव ग्रहणं भवति। यथा- गुणपदेन तत्पदबोध्यानाम् अ ए ओ इत्येतेषां त्रयाणां वर्णानामेव। एवमेवान्यत्रापि। अग्नेर्ढक् इत्यादौ तु अग्निशब्दादेव ढक् प्रत्ययो भवतीति।

येन विधिस्तदन्तस्य १.१.७२ विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा स्यात्, स्वस्य च रूपस्य। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध: (वा. ५४५)।

उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् (वा. ५४६)

संस्कृतव्याख्या- शब्दस्वरूपमादाय यो विधि: क्रियते स तस्य तदन्तस्य च भवतीति प्रतिपादयितुं सूत्रमिदमाह- **येनविधि इति।** अत्र पदद्वयम्, येन इति तृतीयान्तम्, विधि: इति प्रथमान्तं तदन्तस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। येन इत्यस्य सर्वनामवाचित्वात् सर्वनाम्नश्च प्रधानपरामर्शकत्वात् विशेषणेन, इत्यर्थस्य ग्रहणं भवति। एतेन येन विशेषणेन, विधि: (विधीयत इति विधि भावे किप्रत्ययान्त: तस्मात् कार्यम् इत्यर्थ:) क्रियते तत् कार्यं अन्तस्यापि अर्थात् विशेषणान्तस्य अपि भवति।

अस्यायम्भाव: शास्त्रकृत्- सूत्रकर्त्ता येन करणभूतेन विशेषणेन विधि: क्रियते तत्कार्यं विशेषणान्तस्य सरूपस्यापि भवति इति। यथा अचो यत् इति सूत्रेण अच इति पदं धातो: विशेषणम् अत: अचो विधीयमानो यत् विधि: अजन्तधातो: भवतीति यथा- चि, जि इत्यादे: अजन्ताद्धातो: यत् प्रत्यये चेयम्, जेयम् इत्यादि।

स्वरूपस्यापि तत्कार्यस्योदाहरणं एरच् इति सूत्रेण विधीयमानोऽच् प्रत्यय: इण् गतौ इत्यस्मात् भवतीति।

समासप्रत्यय:- प्रकृतसूत्र पठितमिदं वार्तिकम्- येनविधिरित्यस्य बाधकमिति। तद्यथा-समासविधौ प्रत्ययविधौ येन विशेषणेन विधि: भवति तत्र तदन्तग्रहणं न भवति इति वार्तिकस्य तात्पर्यम्।

समासविधौ तदन्तविधिनिषेधस्योदाहरणं यथा- द्वितीयाश्रितेत्यादिना सूत्रेण द्वितीयान्तेन श्रितादिशब्देन विधीयमान: समास: श्रिताद्यन्तस्य परमश्रितमितिद्वितीयान्तेन सह न भवतीति।

प्रत्ययविधौ तदन्तविधे: निषेधस्योदाहरणं यथा- नडादिभ्य: फक् इति सूत्रेण नडादिगणपठितै: विधीयमान: फक्प्रत्यय: तदन्तात् नाडायनशब्दात् न भवति। एवमेवान्यत्रापि बोध्यम्।

उगिद्वर्ण- उक्तवार्तिकस्यापि प्रतिषेधकं वार्तिकमिदम्- तथाहि पूर्ववार्तिकेन समासविधौ प्रत्ययविधौ च

तदन्तविधेर्निषेध, उगिदवर्णग्रहणं यत्र वर्तते तं परित्यज्यैव भवति अर्थात् उगित् वर्णग्रहणस्थले तदन्तविधिर्भवत्येवेति- तदेवोच्यते अनेन वार्तिकेन उगित्ग्रहणे वर्णग्रहणे च तदन्तविधिर्निषेधो नेति।

उगित्ग्रहणे तदन्तविधिनिषेधाभावस्य-अर्थात् तदन्तविधेरुदाहरणं यथा- **उगितश्च** इति सूत्रेण ङीप्प्रत्ययः भवत्शब्दादपि अतिभवत् इति तदन्तादपि भवति। एवमेवान्यत्रापि।

वर्णग्रहणे तदन्तविधेरुदाहरणं यथा- एरच् इति सूत्रेण विधीयमानः प्रत्ययः इ धातोरपि भवति तेन-अय- इति, तदन्तात् चि धातोरपि भवति येन चय इत्यादिरूपं भवति, एवमेवान्यत्रापि बोध्यम् इति।

विरामोऽवसानम् १.४.११०

वर्णानामाभावोऽवसानसञ्ज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। विराम इति प्रथमान्तम् अवसानम् इति च प्रथमान्तं पदम्। विरम्यते अस्मिन् इति विरामः, सामीप्येऽधिकरणे घञ् प्रत्ययान्तः। विरमणं क्रियाया अभावः। स चात्र शब्दशास्त्रप्रसङ्गात् वर्णानामुच्चारणाभावात्मक इति लभ्यते। तथा च यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति तदव्यवहितोत्तरकाले वर्णानामुच्चारणाभावः स एव विरामः। एवं भूतो योऽन्त्यवर्णः स अवसानसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। अवसानसंज्ञानिमित्तकं विसर्गादिकार्यं भवतीति।

परः सन्निकर्षः संहिता १.४.१०९

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- संहितासंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयं वर्तते। परः, सन्निकर्षः संहिता इति। त्रयमपि प्रथमान्तं पदम्। सन्निकर्षः सामीप्यम् इत्युच्यते स च अर्धमात्राधिककाल व्यवधानाभावः। पर शब्दस्य अतिशयोऽर्थः। एवं वर्णद्वयोरर्धमात्राकालिक व्यवधानाभाव एव अतिशयसन्निधिः तस्य संहितासंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य मूले वृत्तौ कथयति **वर्णानामतिशयित** इति।

बुद्धिगतं पौर्यापर्येण सामीप्यं सर्वत्र बोध्यत इति विशेषः। संहितायामेव सन्धेर्विधानात् सन्धिज्ञानात्पूर्वं संहितासंज्ञाविधानं कृतमिति।

सुप्तिङन्तं पदम् १.४.१४ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- पदसंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्, सुप्तिङन्तम् इत्येकं प्रथमान्तं, पदम् इति द्वितीयं प्रथमान्तं पदम्।

सुप्तिङन्तम् इत्यत्र सुप् च तिङ् चेति सुप्तिङौ, तौ अन्तौ यस्य (शब्दस्वरूपस्य) तत् सुप्तिङन्तमिति बहुव्रीहिसमासघटितं पदम्। अन्तपदस्य सुप्-तिङ् इत्युभाभ्यां सहान्वयः। एतेन सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञकं भवति। सुबन्ततिङन्तयोः पदसंज्ञा भवतीति तात्पर्यम्।

अत्रेदमाशङ्कते- **प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः** इत्यनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणं भवति, एतेन् सुप् इत्यनेन सुबन्तस्य, तिङ् इत्यनेन तिङन्तस्य बोधः स्वतः सिद्धः कथं सूत्रेऽन्तग्रहणमिति। अत्रेदं बोध्यं यत् **अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं** नास्ति इति ज्ञापनार्थम् **अन्तग्रहणमिति।** एतेन **इदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्,** इत्यनेन न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् अन्यथा कुमार्यो अगारम् इत्यर्थे कुमारी अगारम् इत्यत्र प्रकृतिभावः स्यात्, तन्माभूत् तदर्थम् अन्तग्रहणम्।

हलोऽनन्तराः संयोगः १.१.७

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसञ्ज्ञाः स्युः।

संस्कृतव्याख्या- संयोगसंज्ञाबोधकम् इदं सूत्रम्। अत्र पदत्रयमस्ति। हल इति प्रथमान्तं अनन्तरा इति संयोग इति च प्रथमान्तं पदम्। हलः इति। हलौ च हलश्च इति विग्रहे एकशेष हल् इति तस्य प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। अन्तर शब्दस्यात्र **व्यवधानम्** अर्थः, अविद्यमानम् अन्तरं व्यवधानं येषान्ते अनन्तरा व्यवधानरहिता इति तात्पर्यम्। व्यवधानञ्चात्र अज्भिः हल्त्वेन सजातीयत्वादिति। इत्थम् = अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। संयुज्यन्तेऽस्मिन् समुदाये वर्णा इति संयोग इति महासंज्ञाकरणात् समुदायस्यैव संयोगसंज्ञा। व्याख्यानाच्चापि एतत् ज्ञायते, तथाहि प्रत्येकं संयोगसंज्ञायां **सुदृषत्प्रासाद** इत्यत्र प्रकारसन्निधौ तकारस्य संयोगसंज्ञायां तस्य संयोगान्तलोपापत्तिः, एवमेव **दृषद्विभर्ति** इत्यत्र वकारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपापत्तिः। सूत्रे हल् इति जातौ बहुवचनम्, **जात्याख्यामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् इति** नियमात् एकशेषात् च द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति, तेन **शिक्षा** इत्यादौ **गुरोश्च हल** इति सूत्रेण अप्रत्ययो भवतीति।

वस्तुतो यत्र बहवो हलः संश्लिष्टा भवन्ति तत्र द्वयोः बहूनाञ्च अविशेषेण संयोग संज्ञा भवतीति स्पष्टम् भाष्यादौ। यदि बहूनामेव संयोगसंज्ञा तर्हि गोमान्करोति इत्यत्र मतुप् प्रत्ययस्य तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यात्। तस्मात् द्वयोः द्वयोरपि संयोगसंज्ञेति।

ह्रस्वं लघु १.४.१०

संयोगे गुरु १.४.११ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्।

दीर्घं च १.४.१२ दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात्।

इति संज्ञा प्रकरणम्

संस्कृतव्याख्या- ह्रस्व........। लघुसंज्ञा बोधकं सूत्रमिदम्। एकामात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञकवर्णस्य लघुसंज्ञा अपि भवतीति सूत्रस्यार्थः। स्पष्टत्वान्नाधिकं वक्तव्यमिति।

संयोगे............। गुरुसंज्ञाबोधकं सूत्रम्। अत्र पदद्वयम्, संयोगे इति सतिसप्तम्यन्तं पदम्, गुरु इति संज्ञाबोधकं प्रथमान्तं पदम्, **ह्रस्वं लघु** इति सूत्रात् ह्रस्वमिति अनुवर्तते एतेन संयोगे परे ह्रस्वोऽपि वर्णः गुरुसंज्ञको भवतीति सूत्रस्यार्थः। तद्यथा भिक्ष् शिक्ष् इत्यादिधातो संयोगपरत्वात् इकारस्य गुरुसंज्ञायां **गुरोश्च हल** इति सूत्रेण अ प्रत्ययो भवति तस्मात् स्त्रीत्वे टाबादिना भिक्षा शिक्षा इत्यादि रूपं भवति।

दीर्घं च- सूत्रे पठितस्य चकारस्य समुच्चयवाचकत्वात् गुरु इति संज्ञाबोधकं पदं गृह्यते। दीर्घम् इत्युद्येश्य वाचकं प्रथमान्तं पदम्। एतेन, द्विमात्रिकाचो दीर्घसंज्ञकस्य वर्णस्य गुरुसंज्ञापि भवतीति सूत्रस्यार्थः संगच्छते। एतेन ईह, ऊह् धातोः लिटि परे **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः** इति सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति, ईहाञ्चक्रे, ऊहाञ्चक्रे इत्यादिरूपं सिद्ध्यतीति।

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितं संज्ञाप्रकरणं सम्पूर्णम्।